

MONEDE, CASTRE ȘI SCHIMBURI COMERCIALE ÎN PENINSULA BALCANICĂ (SEC. VI - ÎNCEPUTUL SEC. VII)

Florin CURTA*

Cuvinte-cheie: *monede, amfore, quaestura exercitus, comerț, așezări fortificate, Peninsula Balcanică.*

Keywords: *Coins; amphorae; quaestura exercitus; trade; hilltop sites; Balkans.*

Rezumat: *Discuțiile ce au avut loc în ultima vreme cu privire la natura și caracterul așezărilor fortificate din Peninsula Balcanică în decursul secolului al VI-lea și la începutul secolului al VII-lea s-au învârtit mai ales în jurul chestiunilor economice. Din acest punct de vedere, caracterul agricol al ocupațiilor locuitorilor acestor așezări s-a aflat pe prim plan, în timp ce, mai recent, accentul s-a mutat pe implicațiile introducerii unei noi unități administrative în 536, cunoscută sub numele de quaestura exercitus. În chip surprinzător, argumentele de ordin numismatic au jucat un rol minor în cursul acestor dezabetri. Deși studiul tezaurelor de monede are deja o tradiție respectabilă, iar multe dintre aceste tezaure au fost descoperite în interiorul așezărilor fortificate, descoperirile individuale de monede nu au fost până acum valorificate în lumina acestor discuții. În parte, aceasta se datorează folosirii aproape exclusive a acestor monede în scopul datării diverselor faze de locuire sau de construcție, dar un rol însemnat în neglijarea descoperirilor individuale de monede îl joacă și publicarea lor necorespunzătoare, fie fără niciun fel de informație despre nominal sau atelierul monetar, fie fără contextul arheologic. Examinând totuși cele câteva cazuri în care monede descrise corespunzător au fost publicate dimpreună cu contextul arheologic, este posibilă surprinderea anumitor trăsături de importanță majoră pentru discuțiile privitoare la natura așezărilor fortificate din Peninsula Balcanică în secolul al VI-lea. Schimburile monetare aveau loc în condițiile economice dictate de absența unei producții cerealiere locale și de preponderența livrărilor de alimente și alte produse prin sistemul de annona supravegheat și finanțat de către stat.*

Abstract: *The recent discussions surrounding the nature and character of the hilltop, fortified sites in the 6th- and early 7th-century Balkans have focused primarily on economic issues. Prominent in those discussions have been the rural character of the*

* Florin CURTA: Department of History, University of Florida, Gainesville, FL, USA, email: fcurta@ufl.edu.

occupation of those forts, while over the last few years, the emphasis has shifted to the implications of the introduction in 536 of a new administrative unit called quaestura exercitus. It is therefore surprising that the numismatic evidence has so far played a minor role in those debates. Although there is by now a well-established tradition of studying 6th- and 7th-century coin hoards, single coins finds have received little, if any attention. This is partly because such finds have been almost exclusively used for the dating of various occupation or building phases, but a key element in understanding why single coins have been neglected is their poor publication—either without the necessary numismatic information (denomination and mint) or without the archaeological context. However, when examining the few cases in which coins with proper numismatic identification have been published together with a detailed description of the archaeological context in which they have been found, a number of features become clear, which can have a great significance for the discussion of the nature of the 6th-century forts in the Balkans. Monetary exchanges took place in the economic conditions set by the conspicuous absence of a local agricultural production and the heavy reliance on shipments of food and other goods by means of the annona, a system organized and monitored by the state.

Natura sau tipul așezărilor din Peninsula Balcanică în secolul al VI-lea constituie de mult un subiect de aprinse discuții atât în rândurile istoricilor, cât și ale arheologilor. Motivul principal este că aproape fiecare aspect al istoriei ultimului secol de stăpânire romană asupra întregii peninsule a fost substanțial revizuit în ultimii 20 de ani. Cele mai importante schimbări de perspectivă au avut loc în chestiunea “ruralizării”, adică a transformării centrelor urbane în ceva mai prejos de orașe, dar mai mult decât sate. Tot atât de dramatică este însă mutația ce s-a produs în studiul așezărilor rurale din secolul al VI-lea, mai precis al numeroaselor așezări fortificate de pe întreaga întindere a Peninsulei Balcanice.

În ultimii ani, dezbateră s-a concentrat asupra caracterului acestor așezări fortificate: au fost ele așezări civile (adică sate fortificate) sau cetăți (adică fortificații cu scop exclusiv militar)? Potrivit lui Archibald Dunn, fortificațiile de pe înălțimile deluroase din nordul Greciei ofereau adăpost atât populației urbane, cât și celei rurale care se refugia din regiunile de câmpie devastate de invaziile barbare.¹ Mihailo Milinković e de părere că numeroasele așezări fortificate din Balcani nu puteau fi nici refugii, nici cetăți cu scop pur militar, întrucât există clare dovezi ale prezenței înăuntrul lor atât a femeilor, cât și a copiilor. Potrivit lui Milinković, statul nu ar fi putut nicidecum să administreze toate aceste centre fortificate. Avem deci de a face cu sate fortificate, al căror caracter agrar este trădat de descoperirile de unelte agricole.² Andrew Poulter respinge din capul locului ideea oricărei asemănări dintre așezările fortificate din nordul peninsulei, pe care le interpretează drept refugii și castele de pe frontiera dunăreană a căror funcție militară nu poate fi pusă la îndoială.³ Aidoma lui Milinković, Čavdar Kirilov invocă descoperirile de unelte agricole drept argument în favoarea ideii potrivit căreia așezările fortificate din Balcani erau sate fortificate, și nu caste.⁴

¹ DUNN 1997, p. 144; DUNN 2004, p. 551-552.

² MILINKOVIĆ 2012; MILINKOVIĆ 2014, p. 251.

³ POULTER 2004, p. 247; POULTER 2007, p. 380.

⁴ KIRILOV 2007, p. 337-338.

Cu toate acestea, uneltele agricole descoperite în multe din așezările fortificate din centrul și partea de nord a Peninsulei Balcanice au fost adesea greșit date, din cauza nerecunoașterii faptului că aceste așezări au și o fază de locuire medievală timpurie (sec. IX-X). Uneltele cu pricina sunt de fapt mai târzii și n-au nimic de a face cu faza de locuire romano-bizantină. Acest lucru este valabil și în cazul depozitelor de unelte și arme de fier. Dintre cele trei depozite menționate de către Čavdar Kirilov, cel de la Šumen e mai mult ca sigur din Evul Mediu timpuriu, și nu din secolul VI, după cum indică cuțitele de plug și ramele de hârleț găsite în acest depozit.⁵ Pe de altă parte, săpăligile și târnăcoapele, dar și secerile și cosoarele din depozitele romano-bizantine se potrivesc de minune cu ideea unei agriculturi pe scară redusă, de grădină, fie înăuntrul, fie în afara zidurilor. Spații deschise de întindere apreciabilă sunt atestate, de exemplu, în partea de nord a fortificației romano-bizantine din colțul de sud-est al orașului antic Nicopolis ad Istrum (Nikiup).

Întrucât nu există nicio dovadă a unei producții cerealiere pe scară largă, aceste spații nu puteau servi decât unor grădini pentru creșterea legumelor sau, poate, a meiului.⁶ Analiza semințelor de plante din așezarea fortificată de la Iatrus (Krivina) a dovedit că soldații din garnizoana acestui castru consumau în special ovăz și mazăre, care puteau foarte bine să fi fost cultivate în grădinile din imediata apropiere a așezării.⁷ Dar avem deja suficiente argumente pentru a demonstra că astfel de grădini nu puteau fi de ajuns pentru nevoile populației din așezările fortificate din secolul al VI-lea. Răspândirea pe teritoriul Peninsulei Balcanice a amforelor date în acel secol (în special a amforelor de tip Late Roman 1, Late Roman 2 și *spatheion*) a fost interpretată drept un indiciu al unui sistem de distribuire a alimentelor pentru garnizoanele castrelor, care era întreținut de către stat.⁸ Semințele de grâu, secară, orz și mei din așezarea militară de la Svetinja datată la sfârșitul secolului al VI-lea și începutul secolului al VII-lea sunt un indiciu clar al faptului că alimentele erau livrate din afară, foarte probabil din orașul Viminacium aflat în apropiere, unde alimentele cu pricina ajungeau prin sistemul de distribuire al annonei semnalat de descoperirile de amfore.⁹ Autorul tratatului cunoscut sub numele de *Strategikon* (un manual militar de la sfârșitul secolului al VI-lea sau începutul celui următor) recomandă ca, în urma campaniilor de la nordul Dunării împotriva sclavinilor, trupele romane să nu distrugă alimentele capturate în așezările vrăjmașilor, ci să le transporte cu ajutorul animalelor de povară "în țara noastră".¹⁰

Dacă soldații romani aveau nevoie de alimente din teritoriul inamic, atunci aceasta nu poate fi decât o dovadă că nu existau suficiente surse de hrană în Peninsula Balcanică, deci nici o producție agricolă pe scară largă. Așijderea, analiza oaselor de animale din așezarea fortificată de la Iatrus a arătat că soldații

⁵ CURTA 2013, p. 831 și 835; 827 fig. 6.

⁶ POULTER 1995, p. 181.

⁷ HAJNALOVÁ 1982.

⁸ CURTA 2006, p. 162-163.

⁹ BOROJEVIĆ 1987.

¹⁰ *Strategikon* XI 4.8. și 32.

din garnizoană se biziiau pe vânat pentru a-și face rost de carne.¹¹ Chiar dacă am admite pentru moment, pe baza depozitelor de unelte, că unii dintre locuitorii așezărilor fortificate din provinciile balcanice ale Imperiului se ocupau în secolul al VI-lea cu grădinăritul pentru a suplimenta livrările insuficiente sau intermitente de *annona*, asemenea activități economice vor fi fost fără îndoială temporare și de importanță secundară. Așezările fortificate din Balcani nu vor fi fost toate cu caracter militar, dar niciuna dintre ele nu poate fi interpretată drept sat fortificat. În dosul sau imediat în afara zidurilor fortificațiilor din secolul al VI-lea, niciun fel de ocupații agricole nu puteau satisface nevoile de subzistență ale populației. “Ruralizarea” Peninsulei Balcanice în Antichitatea târzie trebuie deci înțeleasă ca un proces de militarizare a spațiilor rurale.

Tehnologia agrară pusă în lumină de analiza depozitelor de unelte reprezintă o formă de adaptare la criză, și nu poate fi nicidecum interpretată drept o dovadă de independență economică. Întrucât există o legătură directă între dimensiunile terenurilor cultivate și uneltele folosite pentru cultivarea lor, ne putem pune întrebarea cum va fi fost posibilă alimentarea populației cu caracter mai mult sau mai puțin militar din așezările fortificate din secolul al VI-lea. S-a afirmat că unele descoperiri arheologice, în special cele de amfore și de sigilii de plumb, reflectă importanța unității administrative cunoscute sub numele de *quaestura exercitus*, care a fost creată în 536 prin combinarea unor bogate provincii precum insulele din Marea Egee, Caria și Cipru cu provincii de graniță precum Moesia inferior și Scythia minor, cu scopul de a asigura buna apărare a acestora din urmă, atât din punct de vedere militar, cât și financiar.¹² Principala funcție a unui *quaestor exercitus* era de a distribui *annona* trupelor încartiruite în Moesia inferior și Scythia minor: impozitele plătite în Caria, Cipru și în insulele din Marea Egee erau trimise trupelor din nordul Peninsulei Balcanice, fie sub formă de bani fie, mai degrabă, în natură. Răspândirea amforelor de tip Late Roman 2 în provinciile balcanice ale Imperiului coincide cu răspândirea sigiliilor de plumb aparținând funcționarilor din administrația imperială, dintre care cea mai mare parte lucrau pentru *quaestura exercitus*.

Cum era totuși distribuită *annona* în provinciile balcanice din secolul al VI-lea? Catherine Abadie-Reynal făcea deosebirea dintre “comerțul liber de piață” reflectat de descoperirile de amfore palestiniene (în special “amfora de Gaza” de tip Late Roman 4) și livrările de *annona* semnalate de amforele de tip Late Roman 1, Late Roman 2 și *spatheion*. Concluzia ei era că cele din urmă nu reprezintă comerț în adevăratul înțeles al cuvântului, ci schimburi de o cu totul altă natură.¹³ Ceea ce lipsește din această discuție privitoare la așezările militare, amfore și comerț sunt descoperirile monetare. Ce-i drept, un mare număr de tezaure de monede din secolul al VI-lea provine din așezări fortificate, dintre care unele sunt cunoscute și pentru descoperiri de depozite de unelte (de exemplu, Pernik și Șumen). Potrivit unui studiu recent, acumularea de monedă de bronz din tezaurele descoperite în nordul Peninsulei Balcanice, mai ales cele datate la sfârșitul secolului al VI-lea și la începutul secolului al VII-lea, trebuie pusă pe

¹¹ BARTOSIEWICZ & CHOYKE 1991, p. 196.

¹² CURTA 2002; CURTA 2016.

¹³ ABADIE-REYNAL 1989; ABADIE-REYNAL 2010.

seama militarilor.¹⁴ Cu alte cuvinte, aceste tezaure de modestă valoare reprezintă economiile soldaților aduși la frontiera dunăreană în cursul războaielor împăratului Mauriciu cu avarii și cu slavii.

Cântarele și greutateile de bronz ce apar adesea în tezaurele monetare din secolulul al VI-lea sunt și ele un indiciu al faptului că avem de a face cu plăți de salarii militare. Se știe însă că "salariul" (*donativum*) era plătit în monedă de aur, nu de bronz. Soldații vor fi adus monedele de aur la un *campсор* atașat fiecărei unități militare, care va fi schimbat monedele de aur în mărunțiș, adică în monedă divizionară de bronz. Un astfel de scenariu se bazează pe inscripția funerară descoperită la sfârșitul secolului al XIX-lea la Makriköy (o localitate inclusă în momentul de față în orașul Bakırköy din Turcia europeană, vechiul oraș Hebdomon). Inscripția pomeneste pe un oarecare Ioan, fiul lui Hyakinthos, care "s-a luat după expediție" în calitate de *campсор* imperial și a murit, probabil în cursul unei campanii militare din Balcani, la data de 21 august 544.¹⁵ *Campсор*-ul va fi purtat cu el o mare cantitate de monedă de bronz, pe care o va fi obținut direct din atelierul monetar. E greu de crezut, totuși, că el va fi avut la dispoziție monedă divizionară mai mică decât *follis* și *hemifollis*, ceea ce ar putea explica prezența dominantă a acestor nominaluri în tezaurele din regiunea centrală și de nord a Peninsulei Balcanice. Soldații nu ar fi putut obține nominaluri mai mici, ca de exemplu *pentanummia* sau *minimi*, decât prin intermediul unor schimburi de piață.

Se poate totuși vorbi de piață (sau de piețe) în regiunile centrală și de nord ale Peninsulei Balcanice din secolul al VI-lea? Presupunând, așa cum o fac Mihailo Milinković și Čavdar Kirilov, că așezările fortificate din aceste regiuni erau sate fortificate, unde se duceau țaranii ca să vândă surplusul producției lor și să obțină banii necesari cumpărării bunurilor pe care ei înșiși nu le puteau produce? Dimpotrivă, admitând că proprietarii tezaurelor de monede erau soldați, ce vor fi făcut ei cu aceste monede, dacă nevoile lor de viață vor fi fost acoperite de livrările de *annona*, al căror caracter ar exclude, chipurile, schimburile comerciale? Se poate vorbi de schimburi comerciale în provinciile balcanice ale secolului al VI-lea și, în caz afirmativ, ce formă vor fi luat ele? Cum și unde aveau loc schimburile monetare? Articolul de față reprezintă o încercare de a răspunde acestor întrebări folosind descoperirile individuale de monede, o categorie de izvoare arheologice rareori invocată în discuțiile privitoare la economia secolului al VI-lea din Peninsula Balcanică (Fig. 1).

Spre deosebire de monedele din tezaure, descoperirile individuale au fost până acum folosite în două scopuri diferite. Arheologii și istoricii folosesc descoperirile individuale pentru a data ultima fază de locuire din așezările fortificate de-a lungul Dunării sau din interiorul peninsulei.¹⁶ Dimpotrivă, numismații se folosesc de descoperirile individuale pentru a reconstrui ceea ce ei numesc "circulația monetară" dintr-o anumită regine, pe care o pot apoi lega de evoluții monetare sau economice de mai mare anvergură la scara întregului

¹⁴ CURTA & GÂNDILĂ 2011-2012, p. 94-95.

¹⁵ ASDRACHA 1998, p. 494-496.

¹⁶ BARNEA 1990; MADGEARU 1997; MIHAILOV 2012.

imperiu.¹⁷ Unii, de exemplu, au remarcat că *minimi* apar în număr mare în centrele urbane din regiunile de coastă, dar nu și în castelele din interior. La Butrint, “economia de *nummus*” continuă în plin secol VI tocmai pentru că orașul nu era nici nucleu administrativ, nici centru militar.¹⁸ În prezența în Tracia a monedelor din atelierul monetar de la Cartagina și în Dobrogea a celor din monetăria de la Alexandria, Andrei Gândilă vede influența rețelelor comerciale din bazinul mediteranean¹⁹.

Descoperirile individuale au fost numai rareori interpretate arheologic, adică în context. În unele cazuri, numai o singură monedă este menționată pentru întreaga așezare, ca, de exemplu, la Rusalka, pe malul Mării Negre.²⁰ Numai câteva monede de secol VI au fost publicate pentru Kaleto lângă Sredeş (în împrejurimile orașului Burgas) sau pentru Symizës lângă Maliq (în împrejurimile orașului Korçë din Albania).²¹ Aceeași constatare e valabilă și pentru așezarea de la Klisura (vechea Germania).²²

Dimpotrivă, peste 200 de monede au fost descoperite în castrul de la Voivoda, dar numai împărații pentru care ele au fost bătute sunt menționați, fără nicio informație privitoare la nominaluri sau ateliere monetare.²³ Câteva monede descoperite la Pernik au fost publicate corespunzător, printre ele două *pentanummia* și două monede de câte 16 *nummia* din atelierul de la Salonic.²⁴ La Ibida (Slava Rusă), majoritatea monedelor emise din vremea lui Anastasius și până la domnia lui Heraclius sunt *hemifolles*, după care urmează *folles* și *pentanummia*. Atât printre cele dintâi, cât și printre cele din urmă, cele mai multe exemplare au fost emise sub Iustin II, iar cei mai mulți *folles* sunt de la Iustinian.²⁵ *Hemifolles* predomină de asemenea în rândul descoperirilor monetare publicate până acum din săpăturile arheologice de la Durostorum (Silistra).²⁶

Serii monetare complete din diferite situri arheologice n-au început a fi publicate corespunzător (dimpreună cu nominaluri și ateliere monetare) decât relativ recent. Monedele emise sub Iustinian sunt cele mai numeroase în rândul descoperirilor monetare din șapte situri selecționate pentru calitatea publicațiilor referitoare la monede (**Tabela I**)²⁷. Se observă imediat preponderența nominalurilor mari, *folles* și apoi *hemifolles* (**Tabela II**).

¹⁷TORBATOV 2002; GUEST 2007; GÂNDILĂ 2008; HADŽI-MANEVA 2009; MIHAILOV 2010; TENČOVA 2011.

¹⁸MOORHEAD 2007, p. 297.

¹⁹GÂNDILĂ 2016.

²⁰KITOV 1971, p. 14.

²¹BALBOLOVA-IVANOVA 1997; KARAIKAIJ 1979-1980, p. 175-186.

²²FILIPOVA 2001.

²³DREMSIZOVA-NELČINOVA 1967.

²⁴IURUKOVA 1962, p. 40 și 42; PAUNOV 2014, p. 179 și 185-186.

²⁵IACOB 2009, p. 70.

²⁶GANČEVA 2015, p. 459.

²⁷DOČEV 2002-20023; OPAIȚ 1991, p. 457-458 și 468-473; TORBATOV 2002, p. 92-103; PARUȘEV 1991, p. 26-31; VÎLCU & NICOLAE 2010, p. 289-297; MIHAILOV & IOSIFOV 2012; SCHÖNERT-GEISS 1991.

	Țareveț	Celei	Gabrovo	Krivina	Murighiol	Kaliakra	Odărți
Anastasius M	28	1	8	1	2	3	5
K	8		7	2	4	3	8
Iustin I M	16	5	8	3	5	4	6
K	13	2	3	1	8	3	10
Iustinian M	33	9	14	11	23	2	19
K	13	3	5	1	8	6	16
I	6	1	2	2	4	9	17
E							4
Iustin II M	10	15	4	5	14	11	22
K	25	19	4	2	16	9	18
E		1					6
Tiberius II M	6	1			4	2	1
K		6				1	1
Maurice M	12	12			7	5	1
K	5	13			4	8	2
I	1	1					
Phocas M	7					7	
K	14					4	
Heraclius M	15					9	

Tabela I: Descoperiri de monede din șapte situri din regiunea de nord a Peninsulei Balcanice (sec. VI-VII)

	M	K	IS	I	E	minimi
Țareveț	127	78		7		41
Murighiol	55	40		4		
Odărți	54	55		18	11	
Celei	43	43	2	2	1	
Kaliakra	43	34		9	8	
Gabrovo	34	19	1	2		
Krivina	20	6		2		

Tabela II: Nominaluri din șapte situri din regiunea de nord a Peninsulei Balcanice (sec. VI-VII)

Cu toate acestea, cei 41 de *minimi* emiși sub Anastasius, care au fost descoperiți în cursul săpăturilor de pe dealul Țareveț de la Veliko Tărnovo (toate fiind descoperiri individuale) pun sub semnul întrebării concluziile lui T. S. N. Moorhead privitoare la “economia de *nummus*”. *Minimi* sunt menționați și printre descoperirile de monede din orașul de jos de la Caričin Grad, un centru urban din Serbia centrală ce a fost identificat cu Iustiniana Prima. Din păcate, niciun fel de alte detalii nu au fost publicate în legătură cu aceste monede.²⁸ Cu toate acestea, o monedă rară descoperită în cursul săpăturilor sârbo-franceze de la Caričin Grad merită amintită în acest context. Este vorba de o imitație locală a unui *hemifollis* emis sub Iustin II.²⁹ Tot atât de interesantă este situația de la Gabrovo, unde observațiile stratigrafice au dus la concluzia că monede emise în secolele IV și V circulau în secolul al VI-lea laolaltă cu cele emise de împărații din acea epocă.³⁰ Asemenea monede apar dealtfel și în tezaure găsite în interiorul castrelor din regiunea centrală a Peninsulei Balcanice, precum cel găsit într-unul din turnurile fortificației de la Țari Mali Grad de lângă Belčin.³¹ Cele opt *pentanummia* din atelierul monetar de la Herson, care au fost găsite în interiorul castrului de la Capul Kaliakra ar putea, la rigoare, să fie puse pe seama comerțului din Marea Neagră, dar o asemenea explicație nu mai e valabilă pentru moneda de 10 *nummia* bătută în același atelier și descoperită în castrul de la Pčinja, în Macedonia.³²

În toate cazurile amintite mai sus, monedele au fost publicate fără niciun fel de context arheologic. Singurul motiv pentru care se menționează faptul că o monedă de la Iustinian a fost găsită într-unul din turnurile castrului de la Dolno Țerovo este că ea este de fapt ultima monedă din așezare.³³ O altă monedă de la Iustinian a fost găsită în bastionul castrului de la Markovi Kuli, lângă Skopje.³⁴ Din săpăturile efectuate în turnul 12 de la Murighiol provine un *hemifollis* de la Iustin II.³⁵ De ce anume au fost găsite atâtea monede în interiorul turnurilor n-a fost până acum un subiect serios de discuție, întrucât asocierea dintre monede și turnuri a fost interpretată exclusiv cronologic, adică pentru datarea fazelor constructive ale fortificațiilor în cauză.

Aceste considerații sunt valabile și în cazul monedei de la Iustinian emisă în 539/40 și găsită printre urmele incendiului ce a pus capăt locuirii într-o casă descoperită la Troesmis. Dat fiind faptul că moneda nu prezenta urme de uzură, s-a presupus că data emiterii ei ar fi apropiată de data incendiului.³⁶ Așa stau lucrurile și cu monedele de la Iustinian, Iustin II și Mauriciu găsite printre urmele incendiilor din case descoperite în castele de la Hisarlăka lângă Anevo și Castra Rubra (Izvorovo) lângă Harmanli.³⁷ În alte cazuri, ca de exemplu cel al

²⁸ IVANIŠEVIĆ 2015, p. 90.

²⁹ IVANIŠEVIĆ & STAMENKOVIĆ 2014.

³⁰ MIHAILOV & IOSIFOV 2012, p. 148.

³¹ PAUNOV 2013, p. 110.

³² PARUŠEV 1991; GEORGIEV 1985.

³³ STOIANOVA-SERAFIMOVA 1963, p. 19.

³⁴ MIKULČIĆ & NIKULJSKA 1976, p. 97; MIKULČIĆ & NIKULJSKA 1978, p. 139-140; MIKULČIĆ & NIKULJSKA 1979, p. 71-72.

³⁵ ISVORANU & VÎLCU 2010, p. 418.

³⁶ OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980, p. 251.

³⁷ DJAMBOV & DEIANOV 2004, p. 318; BORISOV 2015, p. 278-279.

numeroaselor monede descoperite în cursul săpăturilor din orașul de jos de la Caričin Grad ori din castrul de la Peștera, nu există niciun fel de informație cu privire la contextual arheologic.³⁸

Cu atât mai mult trebuie lăudată recenta publicare a seriei complete de monede din săpăturile de la Odărți, care oferă un prilej rar de a plasa descoperirile pe harta sitului.³⁹ Din cauza faptului că faza de locuire medievală a dus la distrugerea unor case romano-bizantine, am lăsat deoparte acele monede despre care se știe că au fost găsite pe stradă, între case sau în afara zidurilor lor. Dimpotrivă, e greu de crezut că exemplarele găsite în interiorul locuințelor ar fi fost “purtate”, adică s-ar afla într-o poziție stratigrafică secundară. Dintre cele 125 de monede găsite la Odărți, ar putea fi cartate 28 de exemplare. Cu toate acestea, unele dintre ele n-au fost cartate, pentru că pe planul așezării nu figurează două case (XXXII și XL). Într-una dintre ele s-au descoperit trei *folles* de la Anastasius, Iustin I și, respectiv, Iustin II, precum și un *dekanoumion* de la Iustinian. Din cealaltă provine un *hemifollis* de la Iustinian și un *pentanoumion* de la Iustin II. Toate celelalte monede care au putut fi cartate sunt fie *folles*, fie *hemifolles* (Fig. 2). Aceste două nominaluri apar împreună în trei case - X, XVII și XXXIX. Nu se cunosc detalii privind construcția acestor case și nici amănunte cu privire la alte obiecte de inventar arheologic dinăuntrul lor. Aidoma exemplarelor de la Dolno Ćerovo, Markovi Kuli și Murighiol, unele din monedele de la Odărți provin din turnuri—un *hemifollis* de la Iustin II în turnul central de plan pătrat (turnul III) și un altul de la Iustin II la intrarea într-unul din turnurile semicirculare (turnul IV). Amândouă turnurile par să fi fost locuințe. Ceea ce frapază, însă, este absența oricăror descoperiri monetare din partea de vest a așezării, unde nu a fost găsită decât o singură monedă, un *hemifollis* de la Mauriciu descoperit în casa XXVI ce face parte dintr-un grup de două case construit pe ruinele a două alte locuințe din cel de-al doilea sfert al secolului IV.⁴⁰

Tot atât de suprinzătoare este răspândirea nominalurilor: *hemifolles* în partea de nord, iar *folles* în partea de sud a jumătății de răsărit a așezării. Demnă de remarcat este situația din casa II, ce se află imediat în apropiere de ceea ce autorii săpăturii consideră a fi “corpul de gardă” al garnizoanei de la Odărți. Din casa II provin doi *hemifolles*, unul de la Anastasius, celălalt de la Iustin II. Dimpotrivă cu acestea, au fost găsite numeroase fragmente de amfore, precum și opaițe. Despre tipurile de amfore nu se știe nimic, dar toate opaițele cunoscute până acum din așezarea de la Odărți sunt de tip XXXIII după Constantin Ionomu.⁴¹ Astfel de opaițe au fost descoperite și în săpăturile de la Saraçhane din Istanbul, fiind considerate de către John Hayes ca făcând parte dintr-un grup aparte—“plain orange class”. Hayes credea că opaițele din Istanbul fuseseră aduse din Bulgaria, unde au fost făcute cu ajutorul tiparelor din turnul de sud-vest al castrului de la Kranevo, lângă Varna, la o distanță de ca. 20 km spre sud-est de Odărți.⁴² Asocierea dintre astfel de piese de “import” și monede ar putea fi interpretată

³⁸ IVANIŠEVIĆ 2014; PETRUNOVA 2012.

³⁹ TORBATOV 2002.

⁴⁰ DONČEVA-PETKOVA & TORBATOV 2001, p. 244.

⁴¹ DONČEVA-PETKOVA & TOPTANOV 1982, p. 115.

⁴² HAYES 1992, p. 83.

drept un semn al schimburilor monetare ce aveau loc în casa II, ce va fi servit drept loc de desfacere a mărfurilor provenite din castre învecinate, unele dintre ele, cel puțin, fiind transportate laolaltă cu livrările de *annona*.

O asemenea interpretare este susținută și de analiza altor complexe arheologice datate cu monede din secolul al VI-lea. În două din cele șapte camere ale unui edificiu de mari dimensiuni din partea centrală a orașului de sus de pe muntele Jelica de lângă Čačak (Serbia de sud) a fost găsit câte un *hemifollis* de la Iustin II. Judecând după uneltele găsite în acest edificiu (un cosor, o lingură de fier și foarfeci), precum și după armele și echipamentul militar de protecție cu care erau asociate (fragmente dintr-o spadă, dintr-un scramasax și dintr-un coif), avem de a face foarte probabil cu o magazie, o interpretare confirmată și de alte obiecte de inventar, de pildă chei și lacăte.⁴³

La Histria, două monede bătute sub domnia lui Heraclius au fost descoperite într-o casă de lângă templul grec (în așa-numita zonă T). Una din aceste monede se afla într-o cameră alături de o cataramă de bronz fără placă, cu verigă în forma literei B. Mai multe opaițe au fost găsite în această locuință, dimpreună cu fragmente de amfore, de sticlă de fereastră, chiupuri (*dolia*) și capace de vase.⁴⁴ Din păcate, niciunul dintre opaițele menționate nu este ilustrat, dar judecând după descoperirile de acest fel de la Histria, ele aparțineau unuia din patru tipuri, dintre care niciunul nu este de producție locală.⁴⁵ Spre deosebire, totuși, de Odărți, distanța de la care asemenea opaițe puteau fi aduse la Histria este de peste 160 km, ceea ce nu ar trebui să surprindă având în vedere faptul că Histria era un oraș de oarecare însemnătate în secolul al VI-lea și în primele două decenii ale secolului al VII-lea.⁴⁶ Există dealtfel numeroase dovezi ale legăturilor comerciale dintre Histria și piețe de desfacere din bazinul mediteranean, ca de exemplu vase de sticlă, dar de la Histria provin și multe fragmente de amfore de tip Late Roman 1 și Late Roman 2, dintre care unele au fost găsite dimpreună cu cele două monede de la Heraclius.⁴⁷ Rostul uneia dintre cele două încăperi în care a fost găsită una dintre cele două monede rămâne pentru moment neelucidat, și în mod special posibilitatea ca această încăpere să fie servit drept magazie își așteaptă încă confirmarea. În orice caz, asocierea monedelor și a amforelor este un indiciu semnificativ al unor schimburi comerciale. O astfel de interpretare va trebui deci admisă și pentru alte așezări din interiorul peninsulei. Săpăturile de salvare efectuate în 1982 în Stara Zagora au adus la lumină urmele unui mare edificiu cu mai multe faze de construcție și reparații datate între secolele II și VI. Din încăperea 3 provin o monedă de la Iustin II și fragmente de amfore.⁴⁸

Unul dintre cele mai impresionante complexe arheologice cu monede din secolul al VI-lea este locuința cu trei încăperi descoperită în 1937 în partea de sud a castrului de la Golemanovo kale de lângă Sadoveț, în nordul Bulgariei.⁴⁹

⁴³ MILINKOVIĆ 2010, p. 44-69.

⁴⁴ PIPPIDI, BORDENACHE & EFTIMIE 1961, p. 229-233; NUBAR 1960, 189.

⁴⁵ CURTA, sub tipar.

⁴⁶ SUCEVEANU & ANGELESCU 1994.

⁴⁷ BĂJENARU & BĂLTĂC 2000; BĂDESCU 2012.

⁴⁸ NIKOLOV & KALČEV 1986, p. 58-59 și 63-64.

⁴⁹ UENZE 1992.

Deoarece autorul săpăturii a fost arheologul român Ion Nestor (în ciuda faptului că săpăturile de la Sadoveț au fost efectuate sub conducerea lui Gerhard Bersu), locuința este cunoscută în literatura de specialitate drept “casa Nestor”. Luând în considerație fragmentele de sticlă de fereastră descoperite aici, această casă va fi fost una dintre cele mai impunătoare din interiorul castrului. Moneda a fost găsită dimpreună cu o pereche de cercei de argint și cu o cruce de argint cu un caboșon central de sticlă roșie, un indiciu sigur al statutului social elevat al proprietarului acestei locuințe. Această interpretare este confirmată și de descoperirea unui tezaur de monede de aur în colțul unei mici încăperi de pe latura de sud a casei. Din tezaur fac parte trei *tremisses* de la Iustinian, Iustin II și Tiberiu Constantin, precum și patru *solidi* de la Iustin II, Tiberiu Constantin și Mauriciu. În afară de aceasta, săpăturile au dat la iveală fragmente de amfore și de ceramică de uz comun, precum și un opaiț. Acesta din urmă face parte dintr-un grup de opaițe cunoscut numai în regiunea centrală și de nord a Bulgariei de astăzi.⁵⁰ Nu se știe unde anume se afla centrul de producție a unor astfel de opaițe, dar niciunul dintre celelalte obiecte de inventar nu este un produs local—nici amforele, nici perechea de cercei, nici crucea, nici fibula turnată cu picior întors pe dedesubt și nici cerealele ale căror semințe arse au fost găsite în locuință, făcând probabil parte din livrările de *annona*.⁵¹ Nu mai puțin de cinci *hemifolles* de la Iustin II și un *folles* bătut sub domnia lui Iustinian au fost găsite în afara clădirii, anume în mijlocul celor două străzi paralele cu laturile de vest și de est ale casei. Această grupare neobișnuită de descoperiri monetare în interiorul și în jurul “casei Nestor” duce imediat cu gândul la o posibilă implicare a proprietarului ei în schimburi comerciale.

Amfore, ceramică de import (Late Roman C și African Red Slip Ware), sticlă, opaițe și monede de la Iustin I, Iustinian și Iustin II au fost descoperite într-un mare edificiu recent adus la lumină de săpăturile de la Tropaeum Traiani (Adamclisi).⁵² Mai în interiorul peninsulei, mărturiile schimburilor comerciale nu sunt tot atât de limpezi. Un *hemifollis* găsit în casa 14 de la Ras (Pazariște) lângă Novi Pazar, în Serbia de sud, era asociat cu un ac de bronz, un opaiț, o seceră, un vârf de săgeată, o piatră de ascuțit și 269 de fragmente ceramice, toate din vase lucrate la roată.⁵³ Indiferent dacă opaițul este sau nu de producție locală, în mod sigur nici acul de bronz, nici secera nu au fost produse la fața locului. Poziția izolată a casei 14 în mijlocul castrului, ca și faptul că moneda găsită acolo este singura din întreaga așezare de la Ras face dificilă orice presupunere cu privire la funcția acestei clădiri. E greu de crezut că ea va fi servit drept magazie sau magazine dar e foarte posibil să fi fost o simplă locuință.

O astfel de interpretare trebuie acceptată și pentru casa 5 descoperită în apropiere de zidul de apărare ridicat la Svetinja, în Serbia de nord, pe o fâșie îngustă de pământ dintre râul Mlava și un vechi braț al Dunării. Vatra din colțul de nord-vest al acestei case este un indiciu clar al faptului că avem de a face cu o locuință propriu-zisă. Cu toate acestea, din inventar făceau parte fragmente de

⁵⁰ STOIKOV 2001, p. 505-506.

⁵¹ UENZE 1992, p. 477-478.

⁵² GAMUREAC 2009, p. 276-277.

⁵³ POPOVIĆ 1999, p. 95-96.

amfore de tip Late Roman 1 și Late Roman 2. Celelalte fragmente ceramice aparțin unei categorii din pastă fină de culoare cenușie cu motive șampilate, ce își găsește numeroase analogii în complexe din Ungaria și din Transilvania ce au fost atribuite gepizilor.⁵⁴ În plus, din inventar mai făcea parte și un *hemifollis* de la Iustin II, emis la Salonic în 574/5. O altă monedă de la același împărat (un *follis* bătut la Nicomedia în 571/2) provine din casa 4, descoperită la capătul de sud al zidului de la Svetinja. Din inventarul acestei case făceau parte multe fragmente de amfore, dar nu au fost descoperit niciun fragment de ceramică cenușie cu decor șampilat. Alte două monede, amândouă fiind *folles* emiși la Constantinopol sub domnia lui Mauriciu, provin dintr-o altă clădire construită peste casa 5 la o dată ulterioară, încă și mai aproape de zidul de apărare. Spre deosebire de casa 5, clădirea mai târzie nu avea niciun fel de instalație de foc, iar în inventarul ei nu au fost găsite fragmente de ceramică cenușie cu decor șampilat. Dimpotrivă, inventarul acestei clădiri, la fel ca cel din casele 4 și 5, era dominat de fragmentele de amfore de tip Late Roman 1 și Late Roman 2, cel din urmă reprezentând 83% din întreg inventarul ceramic din clădire. Din inventar mai făceau parte un toc de pieptene de os, o cataramă de fier și un amnar. Într-o grămadă din colțul de nord-est al clădirii, pe podea, se aflau 570 de plăci de armură, care se transformaseră într-o masă mai mult sau mai puțin compactă de fier din cauza incendiului care a distrus clădirea.⁵⁵ Plăci de armură lamelară au fost descoperite în numeroase caestre din Peninsula Balcanică.⁵⁶ Cele mai vechi exemplare sunt cele găsite la Topraichioi într-o *magazie* militară datată în secolul al V-lea.⁵⁷ Din cauza prafului metalic și a zgurei din umplutura clădirii de la Svetinja, autorul săpăturii a interpretat-o drept fierărie. Dar dimensiunile ei mici nu sprijină această interpretare a unei clădiri care avea în mod cert o destinație specială. S-a observat că plăcile din grămada din colțul de nord-est al clădirii nu aparțin uneia și aceleiași armuri, ceea ce ar putea duce cu gândul la un atelier de reparații sau la o magazie. În cel dintâi caz, monedele din inventar ar trebui interpretate drept plată a unor servicii de reparații. Marele număr de fragmente de amfore, atât din case, cât și din clădire dovedește faptul că locuitorii acestei mici așezări erau soldați. Am menționat deja rezultatele analizei semințelor carbonizate din inventarul caselor, care arată că soldații de la Svetinja primeau alimente dintr-un sit învecinat, foarte probabil de la Viminacium. Alimentele vor fi fost transportate până la Viminacium pe Dunăre, după cum indică urmele portului.⁵⁸ Dimpotrivă cu aceste livrări de alimente vor fi sosit și alte mărfuri în cantități mai mici — opaițe sau fibule turnate cu picior întors pe dedesubt din alte provincii balcanice, plăci de armură și vase de sticlă dintr-alte părți ale imperiului. Tot pe această cale vor fi sosit și nominaluri mici folosite în schimburi de piață.

Legătura dintre *annona*, echipamentul militar și monede este de asemenea

⁵⁴ POPOVIĆ 1987, p. 25.

⁵⁵ POPOVIĆ 1987, p. 28; IVANIŠEVIĆ 1987, p. 62.

⁵⁶ MILINKOVIĆ 1999, p. 111 fig. 8/3; COVACEF 2004-2005, p. 443; IVANIŠEVIĆ & ŠPEHAR 2005, p. 148; IVANIŠEVIĆ 2010, p. 770 fig. 19/12; MILINKOVIĆ 2010, p. 86-91 și 98-140; ANGELOVSKI 2015; RISTOV 2015, p. 381.

⁵⁷ GLAD 2012, p. 356.

⁵⁸ MIRKOVIĆ 1999.

prezentă în clădirea descoperită lângă unul din turnurile de poartă de la Capidava.⁵⁹ Clădirea avea trei încăperi, dintre care una conținea 12 amfore (cinci dintre ele aliniată de-a lungul peretelui de nord), mai multe pietre de râșniță, ceramică de import (Africa Red Slip Ware), două opaițe, 23 de greutate pentru războiul de țesut și un *umbo* de scut. Acesta din urmă are numeroase analogii descoperite în castre de secol VI din Peninsula Balcanică.⁶⁰ Lângă una din intrările acestei încăperi a fost descoperit un tezaur din 51 de monede de bronz (42 *folles* și 9 *hemifolles*), unele găsite într-un fișic, altele căzute una lângă alta pe podea. Pe bună dreptate, Andrei Gândilă a interpretat acest grup de monede drept un tezaur “de circulație” (sau “de urgență”), întrucât el reprezintă un instantaneu al circulației monetare din Dobrogea sfârșitului de secol VI.⁶¹ Aceste monede se vor fi aflat laolaltă într-o cutie de lemn ce se afla inițial pe o poliță, pentru a fi la îndemână atunci când cineva avea nevoie de rest în numerar la o plată. Ca și la Svetinja, caracterul comercial al edificiului de la Capidava nu poate fi pus la îndoială, dar e necesar să observăm absența oricărui spațiu special (“piață”) destinat tranzacțiilor comerciale. Schimburile ce implicau monede aveau loc în aceleași clădiri în care se depozitau alimente și alte bunuri transportate ca *annona* pentru trupele romane din provinciile balcanice. Judecând după materialul arheologic cunoscut până în momentul de față, s-ar părea că bunurile care circulau prin capilarele rețelei de livrări pentru armata din Peninsula Balcanică erau redistribuite prin același sistem de care depindea organizarea internă a castrilor. Soldații veneau cu banii obținuți de la *campus* să cumpere bunurile ce le fuseseră aduse prin rețeaua de livrări de stat.

Fără vreo informație privitoare la prețuri nu putem aprecia viteza circulației monetare, dar e de crezut că toate plățile se făceau local și că banii nu circulau prea mult de la un castru la altul. Numai așa se poate explica caracterul uniform al profilului monetar al regiunii de nord a Peninsulei Balcanice, a cărui trăsătură definitorie este caracterul predominant al nominalurilor mari. Dacă, așa cum pare a se fi întâmplat, toate schimburile aveau loc în interiorul unor clădiri cu destinație specială din interiorul castrilor, fără niciun fel de loc de piață, atunci nu este greu de imaginat felul în care intermediari de tipul ofițerilor însărcinați cu distribuția annonei vor fi profitat de pe urma poziției lor pentru a se îmbogăți. Nu există de fapt nicio altă modalitate de a explica diferențierile sociale din interiorul castrilor pe care le pun în evidență obiectele de metal prețios, tezaurile de monedă de aur sau podoabele de preț (aproape întotdeauna asociate cu portul feminin).

Fără nicio dovadă a unei producții cerealiere pe scară largă, a unor piețe de desfacere și a unei mase monetare diversificate, suntem nevoiți să abandonăm ideea potrivit căreia așezările fortificate din Peninsula Balcanică erau locuite în secolul al VI-lea de țărani liberi, ce puteau, la rigoare, dar numai temporar, să se schimbe în soldați. În locul acestei idei, analiza materialului arheologic și numismatic ne îndeamnă să afirmăm că aceste așezări erau castre, ale căror principale funcții erau militare, chiar dacă e limpede că soldații din garnizoană

⁵⁹ OPRÎȘ & RAȚIU 2016.

⁶⁰ RAȚIU & OPRÎȘ 2014.

⁶¹ GÂNDILĂ 2009, p. 87.

trăiau laolaltă cu familiile lor (așa cum rezultă din izvoarele scrise) și nu ezitau să se apuce de grădinărit sau de vânat pentru a-și suplimenta hrana provenită aproape exclusiv din *annona* strânsă în îndepărtatele provincii ale imperiului. Lumea balcanică din secolul al VI-lea nu era una de sate fortificate, ci una de castre menținute și întreținute de către stat. Fie că se poate vorbi sau nu de o economie a regiunii balcanice în secolul al VI-lea, monedele serveau înainte de toate la facilitarea unor schimburi ce rezultau din livrările de alimente și alte mărfuri controlate de către autoritățile de stat. Tezaurizarea va fi fost deci rezultatul speranțelor pe care proprietarii tezaurilor și le făceau că vor putea într-o zi să plece din provinciile balcanice și să investească în alte părți ale imperiului sau să cumpere bunuri din piețele de desfacere de acolo.

Nu poate fi o simplă întâmplare că, în ciuda numărului mare de monede de bronz găsite în Peninsula Balcanică, atât în descoperiri individuale, cât și în tezaure, ele nu erau depuse în morminte, spre deosebire de monedele de aur. Singura monedă de bronz găsită într-un complex funerar din Peninsula Balcanică datat în secolul al VI-lea este un *dekanoumion* de la Iustinian depus într-un mormânt de la Piatra Frecăței.⁶² Dimpotrivă, monede de aur au fost găsite în complexe funerare de la Mangalia și Gračanica, precum și în osuarul de la Atena.⁶³ Situația din Peninsula Balcanică poate fi mai bine înțeleasă prin comparație cu cea din Crimeea, unde toate monedele de secol VI descoperite în complexe funerare sunt de bronz.⁶⁴

Cu toate acestea, ar fi greșit să tragem concluzia potrivit căreia provinciile balcanice erau dominate în secolul al VI-lea de *folles* și *hemifolles*. *Minimi* de la Anastasius au fost descoperiți atât în așezări de pe coastă, cât și în cele din interior.⁶⁵ *Pentanummia* emise la Herson apar pe coasta de vest a Mării Negre, iar cele emise la Cartagina ajung până în interior.⁶⁶ Monede de 16 *nummia* bătute la Salonic în vremea lui Iustinian au fost descoperite nu numai în Macedonia, ci și în regiunea de nord a Peninsulei Balcanice, pe linia Dunării.⁶⁷ *Dekanummia* de la Iustinian (ca și, uneori, de la Iustin I și Mauriciu) au fost găsite peste tot în peninsula, de la Capul Kaliakra și până la Arçar și de la Murighiol până la Butrint.⁶⁸ Peisajul economic conturat de răspândirea unora dintre nominalurile cele mai mici pare deci să indice o legătură între castre și acele rețele economice prin care asemenea nominaluri circulau în număr mult mai mare pentru a facilita schimburi comerciale pe piețele urbane. Dat fiind faptul că nu avem nicio dovadă

⁶² PETRE 1987, p. 76.

⁶³ PREDĂ 1980, p. 95; MILINKOVIĆ 2003, p. 145-146; THREPSIADIS 1971, p. 10-11.

⁶⁴ REPNIKOV 1906, p. 15-17 și 37-38; VEIMARN & AIBABIN 1993, p. 25-26, 76-77 și 160-161; AIBABIN & CHAJREDINOVA 2009, p. 110-116.

⁶⁵ OPAIȚ 1991, p. 457; VLADIMIROVA-ALADJOVA 1998, p. 25; DOČEV 2002-2003, p. 292.

⁶⁶ PARUȘEV 1991, p. 29; KRZYŻANOWSKA 1983, p. 190.

⁶⁷ IURUKOVA 1962, p. 42; MIKULČIĆ & NIKULJSKA 1979, p. 71-72; VÎLCU & NICOLAE 2010; MIHAILOV 2012, p. 141; IVANIŠEVIĆ 2014, p. 42; MIHAILOV 2014.

⁶⁸ KRZYŻANOWSKA 1983, p. 190; BOŠKOVA 1984, p. 111; GEORGIEV 1985, p. 206; GOMOLKA-FUCHS 1991, p. 186; OPAIȚ 1991, p. 468; PARUȘEV 1991, p. 27; ATANASOV & IORDANOV 1994, p. 54; VLADIMIROVA-ALADJOVA 1998, p. 26; DOČEV 2002-2003, p. 294; MOORHEAD 2007, p. 299.

a unor legături directe dintre aceste piețe și castrele balcanice, singura modalitate de a explica prezența, fie și în număr mic, a acestor nominaluri în regiuni atât de îndepărtate de piețele urbane este transportul monedelor deodată și laolaltă cu *annona*. Iar dacă această explicație se dovedește a fi corectă, atunci va trebui să admitem de asemenea că monedele erau menite a da rest în numerar soldaților care cumpărau mărfurile transportate drept *annona*. În lipsa oricărui indiciu de loc de piață în vreunul din castrele balcanice, vânzarea produselor aduse ca *annona* va fi avut loc în aceleași clădiri în care ele erau depozitate. Felul în care bunurile și monedele erau schimbate în provinciile din nordul Peninsulei Balcanice în secolul al VI-lea reprezintă așadar o formă de adaptare la prăbușirea, cu mai mult de un secol în urmă, a economiei agrare bazate pe *villa rustica* și la lipsa unei alternative pentru producția cerealică, al cărei surplus ar fi putut altminteri să fie vândut pe piață. În lipsa țăranilor din sate, soldații din castre erau deci siliți să fie dependenți de subvențiile de stat.

BIBLIOGRAFIE

ABADIE-REYNAL 1989 – C. Abadie-Reynal, *Céramique et commerce dans le bassin égéen du IV^e au VII^e siècle*, in: G. Dagron (ed.), *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*, vol. 1, Paris, 1989, p. 143-162.

ABADIE-REYNAL 2010 – C. Abadie-Reynal, *Les échanges interrégionaux de céramiques en Méditerranée orientale entre le IV^e et le VIII^e s.*, in: E. Kislinger, J. Koder & A. Külzer (eds.), *Handels Güter und Verkehrswege. Aspekte der Warenversorgung im östlichen Mittelmeerraum (4. bis 15. Jahrhundert)*. Akten des internationalen Symposiums Wien, 19.-22. Oktober 2005, Viena, 2010, p. 25-44.

AIBABIN & CHAJREDINOVA 2009 – A. I. Aibabin & E. A. Chajredinova, *Das Gräberfeld beim Dorf Lučistoe 1. Ausgrabungen der Jahre 1977, 1982-1984*, Mainz, 2009.

ANGELOVSKI 2015 – B. Angelovski, *Late Roman lamellar cuirass from Stobi*, *Folia archaeologica Balcanica* 3 (2015), p. 425-432.

ASDRACHA 1998 – C. Asdracha, *Inscriptions chrétiennes et protobyzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros (III^e-VII^e siècles)*. Présentation et commentaire historique. *ArchDelt* 53 (1998), p. 455-521.

ATANASOV & IORDANOV 1994 – G. Atanasov & I. Iordanov, *Srednovekovniiat Vetren na Dunav*, Șumen, 1994.

BALBOLOVA-IVANOVA 1997 – M. Balbolova-Ivanova, *Monetite ot m. Kaletu v gr. Sredeț, Burgaska oblast*, Minalo, 1997, 1, p. 38.

BARNEA 1990 – A. Barnea, *Einige Bemerkungen zur Chronologie des Limes an der unteren Donau in spätrömischer Zeit*, *Dacia N.S.* 34 (1990), p. 285-290.

BARTOSIEWICZ & CHOYKE 1991 – L. Bartosiewicz & A. M. Choyke, *Animal remains from the 1970-1972 excavations of Iatrus (Krivina), Bulgaria*, *ActaArch Hung* 43 (1991), p. 181-209.

BĂDESCU 2012 – A. Bădescu, *Oriental amphorae type LRA 1 and LRA 2 discovered at Histria (basilica extra muros sector)*, *Pontica* 45 (2012), p. 311-328.

BĂJENARU & BĂLTĂC 2000 – C. Băjenaru & A. Băltăc, *Depozitul de candelă de sticlă descoperit la Basilica episcopală de la Histria*, *Pontica* 33-34 (2000), p. 469-513.

BORISOV 2015 – B. Borisov, *Rannovizantiiska keramika ot Kastru Rubra, Dobrudzha* 30 (2015), p. 275-296.

BOROJEVIĆ 1987 – K. Borojević, *Analiza ugljenisanog semenja sa lokaliteta Svetinja*. *Starinar* 38 (1987), p. 65-71.

BOŠKOVA 1984 – B. Boškova, *Coins from the excavations of the antique town Ratiaria*. *Ratiariensia* 2 (1984), p. 105-115.

COVACEF 2004-2005 – Z. Covacef, *Ulmetum 2004 - după 90 de ani*, *Pontica* 37-38 (2004-2005), p. 439-451.

CURTA 2002 – F. Curta, *Quaestura exercitus: the evidence of lead seals*, *Acta Byzantina Fennica* 1 (2002), p. 9-26.

CURTA 2006 – F. Curta, *Apariția slavilor. Istorie și arheologie la Dunărea de Jos în veacurile VI-VII*, Târgoviște, 2006.

CURTA 2013 – F. Curta, *Horsemen in forts or peasants in villages? Remarks on the archaeology of warfare in the 6th to 7th c. Balkans*, in: A. Sarantis & N. Christie (eds.), *War and Warfare in Late Antiquity* (*Late Antique Archaeology*, 8), Leiden/Boston, 2013, p. 809-852.

CURTA 2016 – F. Curta, *Amphorae and seals: the "sub-Byzantine" Avars and the quaestura exercitus*, in: Á. Bollók, G. Csiky & T. Vida (eds.), *Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und historische Studien für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag*, Budapest, 2016, p. 307-334.

CURTA, sub tipar – F. Curta, *Shedding light on a murky matter: remarks on 6th- to early 7th-century clay lamps in the Balkans*. *ArchBulg* 20.

CURTA & GÂNDILĂ 2011-2012 – F. Curta & A. Gândilă, *Hoards and hoarding patterns in the early Byzantine Balkans*, *D O P* 65-66 (2011-2012), p. 45-112.

DJAMBOV & DEIANOVA 2004 – I. Djambov & M. Deianova, *Arheologičeski razkopki na krepostta "Hisarlăka", krai s. Anevo, obština Sopot*, *Arheologičeski otkritiia i razkopki* (2004), p. 316-318.

DOČEV 2002-2003 – K. Dočev, *Rannovizantiiski moneti ot Tărnovo (V-VII v.)*, *Izvestija na Tyrnovo* 17-18 (2002-2003), p. 287-298.

DONČEVA-PETKOVA & TOPTANOV 1982 – L. Dončeva-Petkova & D. Toptanov, *Rannovizantiiska keramika ot s. Odărți, Tolbuhinski okrăg*, *Izvestija Varna* 18 (1982), p. 103-116.

DONČEVA-PETKOVA & TORBATOV 2001 – L. Dončeva-Petkova & S. Torbatov, *Zur Chronologie der Architektur der spätrömischen und frühbyzantinischen befestigten Siedlung bei Odărți (Provinz Skythien)*, in: M. Wendel (ed.), *Karasura, I. Untersuchungen zur Geschichte und Kultur des alten Thrakien. 15 Jahre Ausgrabungen in Karasura. Internationales Symposium Čirpan/Bulgarien*, 1996 (*Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes*, 1), Weissbach, 2001, p. 237-245.

DREMSIZOVA-NELČINOVA 1967 – T. Dremsizova-Nelčinova, *Razkopki na gradišteto pri selo Voivoda, Šumensko*, *Arheologija* 9 (1967), 3, p. 30-42.

DUNN 2004 – A. Dunn, *Continuity and change in the Macedonian countryside from Gallienus to Justinian*, in: W. Bowden, L. Lavan & C. Machado (eds.), *Recent Research on the Late Antique Countryside*, Leiden/Boston, 2004, p. 535-586.

DUNN 1997 – A. Dunn, *Stages in the transition from the late antique to the middle Byzantine urban centre in southern Macedonia and southern Thrace*, in: *Aphieroma ston N. G. L. Hammond*, Thessaloniki, 1997, p. 137-150.

FILIPOVA 2001 – S. Filipova, *Moneti ot razkopkite v kăsnoantičniiia grad Germaniia*, *NSfr* 8 (2001), 1-2, p. 51-60.

GAMUREAC 2009 – E. Gamureac, *Edificiul B1 din sectorul B al cetății Tropaeum Traiani. Considerații preliminare privind cercetările din 2005-2008*, *Pontica* 42 (2009), p. 243-299.

GANCEVA 2015 – S. Ganceva, *Monetna řirculařiiia v kăsnoantičniiia kastel v Durostorum (kraia na III-VII v.)*, *Dobrudzha* 30 (2015), p. 445-460.

GÂNDILĂ 2008 – A. Gândilă, *Some aspects of the monetary circulation in the Byzantine province of Scythia during the 6th-7th centuries*, in: I. Lazarenko (ed.), *Numizmatični, sfragistični i epigrafski prinoi kām istoriiaa na Černomorskoto kraibrejie. Mejdunarodna konferenřiiia v pamet na st. n. s. Milko Mirčev*, Varna 15-17 septemvori 2005 g., Varna, 2008, p. 301-330.

GÂNDILĂ 2009 – A. Gândilă, *Un tezaur de monede bizantine timpurii descoperit la Capidava*, *CN* 15 (2009), 87-105.

GÂNDILĂ 2016 – A. Gândilă, *Going east: western money in the early Byzantine Balkans, Asia Minor and the circumpontic region (6th-7th c.)*, RIN 117 (2016), p.129-187.

GEORGIEV 1985 – Z. Georgiev, *Gradište, s. Pčinia - dođnoantički i ranovizantiski kastel*, Macedoniae Acta Archaeologica 10 (1985), p. 199-214.

GLAD 2012 – D. Glad, *The Empire's influence on barbarian elites: from the Pontus to the Rhine (5th-7th centuries): a case study of lamellar weapons and segmental helmet*, in: V. Ivanišević & M. Kazanski (eds.), *The Pontic-Danubian Realm in the Period of the Great Migration*, Paris/Belgrad, 2012, p. 349-362.

GOMOLKA-FUCHS 1991 – G. Gomolka-Fuchs, *Die Kleinfunde vom 4. bis 6. Jh.*, in: G. von Bülow & D. Schieferdecker (eds.), *Iatrus-Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau*, vol. 4, Berlin, p. 167-205.

GUEST 2007 – P. Guest, *Coin circulation in the Balkans in Late Antiquity*, in: A. G. Poulter (ed.), *The Transition to Late Antiquity on the Danube and Beyond*, Oxford, 2007, p. 295-308.

HADŽI-MANEVA 2009 – M. Hadži-Maneva, *Early Byzantine coin circulation in Macedonia Secunda*, CN 15 (2009), p. 107-132.

HAJNALOVÁ 1982 – E. Hajnalová, *Archäobotanische Funde aus Krivina*, in *Iatrus-Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau*, vol. 2, Berlin, 1982, p. 207-235.

HAYES 1992 – J. W. Hayes, *Excavations at Saraçhane in Istanbul*, vol. 2, Princeton, 1992.

IACOB 2009 – M. Iacob, *La circulation monétaire à (L)Ibida (Scythie Mineure) du V^e siècle au début du VII^e siècle*, in: M. Wołoszyn (ed.), *Byzantine Coins in Central Europe Between the 5th and 10th Century. Proceedings from the Conference Organized by the Polish Academy of Arts and Sciences and the Institute of Archaeology of the University of Rzeszów under the Patronage of Union Académique Internationale (Programme No. 57 Moravia Magna)*, Kraków, 23-26 IV 2007, Cracovia, 2009, p. 61-79.

ISVORANU & VÎLCU 2010 – T. Isvoranu & A. Vîlcu, *Monede romane și bizantine descoperite la Halmyris, Pontica 43* (2010), p. 407-423.

IURUKOVA 1962 – I. Iurukova, *Moneti i pečati ot Perniškata krepost*, Arheologija 4 (1962), 4, p. 39-45.

IVANIŠEVIĆ 1987 – V. Ivanišević, *Katalog novca sa lokaliteta Svetinja u Kostolcu*. Starinar 38 (1987), p. 59-63.

IVANIŠEVIĆ 2010 – V. Ivanišević, *Caričin grad - the fortifications and the intramural housing in the Lower Town*, in: F. Daim & J. Drauschke (eds.), *Byzanz - das Römerreich im Mittelalter. Teil 2, 2. Schauplätze* (Monographien, 84), Mainz, 2010, p. 747-778.

IVANIŠEVIĆ 2014 – V. Ivanišević, *Nalazi novca iz istočnog podgradja Caričinog grada*. Leskovacki zbornik 54 (2014), p. 41-52.

IVANIŠEVIĆ 2015 – V. Ivanišević, *Nove i retke varijante ranovizantijskog novca sa Caričing [sic] Grada (Justiniana Prima)*, Numizmatičar 33 (2015), 89-97.

IVANIŠEVIĆ & ŠPEHAR 2005 – V. Ivanišević & P. Špehar, *Early Byzantine finds from Čečan and Gornji Streoc (Kosovo)*, Starinar 55 (2005), p. 133-159.

IVANIŠEVIĆ & STAMENKOVIĆ 2014 – V. Ivanišević & S. Stamenković, *Imitacija polufolisa Iustina II sa Caričinog grada (Justiniana Prima)*, Numizmatičar 32 (2014), p. 169-76.

KARAIKAIJ 1979-1980 – G. Karaiskaj, *Gradishta e Symizës në periudhën e vonë antike dhe mesjetë*, Iliria 9-10 (1979-1980), p. 171-210.

KIRILOV 2007 – Č. Kirilov, *Der rissig gewordene Limes. Höhensiedlungen im östlichen Balkan als Zeugnis für die Schwache des oströmischen Reiches in der Spätantike*, in: L. Vagalinski (ed.), *The Lower Danube in Antiquity (VI c. B.C. - VI c. AD). International Archaeological Conference, Bulgaria-Tutrakan, 6.-7.10.2005*, Sofia, 2007, p. 329-352.

KITOV 1971 – G. Kitov, *Rannovizantiiska krepost v letovište Rusalka na Černo More*, Muzei i pametnici na kulturata 11 (1971), 3, p. 9-14.

KRZYŻANOWSKA 1983 – A. Krzyżanowska, *Monety rzymskie i bizantyjskie znalezione w czasie wykopalisk na grodzisku w Odercy (Bułgaria)*, *Slavia Antiqua* 29 (1983), p. 179-203.

MADGEARU 1997 – A. Madgearu, *The downfall of the lower Danubian Late Roman frontier*, *RRH* 36 (1997), 3-4, p. 315-336.

MIHAILOV 2010 – S. Mihailov, *Etapi v paričnata ĩirkulaĳiia prez rannovizantiiskata epoha (498-681) v provinĳiia Vtora Miziiia*. Numizmatika, sfragistika i epigrafika 6 (2010), p. 109-22.

MIHAILOV 2012 – S. Mihailov, *Life-span of the settlements in the provinces of Moesia Secunda and Scythia as evidenced by coin finds (late 5th-early 7th c. AD)*, in : L. Vagalinski, N. Šarankov & S. Torbatov (eds.), *The Lower Danube Roman Limes (1st-6th c. AD)*, Sofia, 2012, p. 461-476.

MIHAILOV 2014 – S. Mihailov, *Moneti ot Tesalonika s nominal 16 numii, otkriti v teritoriiata na rannovizantiiskata provinĳiia Vtora Meziia*, in: R. Kostova (ed.), *Srednovekovniiat čovek i negoviiat sviat. Sbornik v čest na 70-ta godišnina na prof. d. i. n. Kazimir Popkonstantinov*, Veliko Tărnovo, 2014, p. 609-620.

MIHAILOV & IOSIFOV 2012 – S. Mihailov & R. Iosifov, *Moneti ot krepostta v mestnostta Gradište kraj Gabrovo*, *Izvestija Tyrnovo* 27 (2012), p. 139-81.

MIKULČIĆ & NIKULJSKA 1976 – I. Mikulčić & N. Nikuljska, *"Markovi kuli", Vodno, Skopje - ranovizantijski grad*, *Arheološki pregled* 18 (1976), p. 96-98.

MIKULČIĆ & NIKULJSKA 1978 – I. Mikulčić & N. Nikuljska, *Ranovizantiski grad "Markovi kuli" na Vodno*, *Macedoniae Acta Archaeologica* 4 (1978), 137-150.

MIKULČIĆ & NIKULJSKA 1979 – I. Mikulčić & N. Nikuljska, *Ranovizantiskiot grad na Markovi kuli na Vodno kaj Skopje - istražuvania 1977 godina*, *Macedoniae Acta Archaeologica* 5 (1979), p. 65-74.

MILINKOVIĆ 1999 – M. Milinković, *Ranovizantijsko utvrđenje kod Bregovine*, in: M. Vašić & D. Marinković (eds.), *Prokuplje u praistoriji antici i srednjem veku*, Belgrade - Prokuplje, 1999, p. 87-116.

MILINKOVIĆ 2003 – M. Milinković, *O tzv. ženskom germanskom grobu iz Ulpijane*, in: R. Bundardžić & Ž. Mikić (eds.), *Spomenica Jovana Kovačevića*, Beograd, 2003, p. 143-178.

MILINKOVIĆ 2010 – M. Milinković, *Gradina na Jelici. Ranovizantijski grad i srednjovekovno naselje*, Beograd, 2010.

MILINKOVIĆ 2012 – M. Milinković, *Mreža naselja i njihova struktura na severu Ilirika u 6. v. - arkheološki podaci*, in: B. Krsmanović, L. Maksimović & R. Radić, R. (eds.), *Vizantijski svet na Balkanu*, vol. 2, Beograd, 2012, p. 299-311.

MILINKOVIĆ 2014 – M. Milinković, *Die Neuformung des Landschaftsbildes und der Stadt im Nordillyricum des 6. Jahrhunderts, Fallstudie Jelica-Gradina*, *Hortus Artium Medievalium* 20 (2014), 1, p. 251-259.

MIRKOVIĆ 1999 – M. Mirković, *Eine Schiffslände des späten 6. Jahrhunderts bei Viminacium?* In: G. von Bülow & A. Milčeva (eds.), *Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Herakleios. Vorträge der internationalen Konferenz Svistov, Bulgarien (1-5 September 1998)*, Sofia, 1999, p. 19-26.

MOORHEAD 2007 – T. S. N. Moorhead, *The ancient and early medieval coins from the Triconch Palace at Butrint, c. 2nd century BC - c. AD 600*, *NC* 167 (2007), p. 287-304.

NIKOLOV & KALCHEV 1986 – D. Nikolov & K. Kalčev, *Razkopki na obekt "Mladejki dom" v Stara Zagora prez 1982 g.*, *Izvestija Muz JB* 9 (1986), p. 39-66.

NUBAR 1960 – H. Nubar, *Monede bizantine de la începutul secolului al VII-lea și sfârșitul cetății Histria*, *SCN* 3 (1960), p. 183-195.

OBERLÄNDER-TÂRNOVEANU 1980 – E. Oberländer-Târnoveanu, *Monede antice și bizantine descoperite la Troesmis (Turcoaia, jud. Tulcea)*, *Peuce* 8 (1980), p. 248-284.

OPAIȚ 1991 – C. Opaîț, *Descoperiri monetare în fortificația de la Independența, județul Tulcea*, *Peuce* 10 (1991), p. 457-483.

OPRIȘ & RAȚIU 2016 – I. C. Opriș & A. Rațiu, *An early Byzantine building next to the main gate at Capidava*, in: A. Panaite, R. Cîrjan & C. Căpiță (eds.), *Moesica et Christiana. Studies in Honour of Professor Alexandru Barnea*, Brăila, 2016, p. 193-218.

PARUȘEV 1991 – V. Parușev, *Antični moneti ot Kaliakra*, *Izvestija Varna* 27 (1991), p. 20-31.

PAUNOV 2014 – E. I. Paunov, *Moneti ot razkopkite na kăsnorimsko i rannovizantiisko ukreplenie pri kv. Țărkva (b. Daskalovo) – Pernik*, *Jurnal za istoričeski i arheologičeski izsledvaniia* (2014), 1-2, p. 176-90.

PETRE 1987 – A. Petre, *La romanité en Scythie Mineure (II^e-VII^e siècles de notre ère). Recherches archéologiques*, București, 1987.

PETRUNOVA 2012 – B. Petrunova: *Arheologičeski i numizmatičeski danni za krepostta Peristera na hălma Sveta Petka v grad Peștera*, in: B. Petrunova & V. Grigorov (eds.), *In honorem professoris Dimităr Ovčarov*, Sofia, 2012, p. 215-237.

PIPPIDI, BORDENACHE & EFTIMIE 1961 – D. M. Pippidi, G. Bordenache & V. Eftimie, *Șantierul arheologic Histria*, *Materiale* 7 (1961), p. 229-264.

POPOVIĆ 1987 – M. Popović, *Svetinja, novi podaci o ranovizantijskom Viminacijumu*. *Starinar* 38 (1987), p. 1-37.

POPOVIĆ 1999 – M. Popović, *Tvrđava Ras*, Belgrad, 1999.

POULTER 1995 – A. G. Poulter, *Nicopolis ad Istrum: a Roman, Late Roman, and Early Byzantine City*, Londra, 1995.

POULTER 2004 – A. G. Poulter, *Cataclysm on the Lower Danube: the destruction of a complex Roman landscape*, in: N. Christie (ed.), *Landscapes of Change. Rural Evolutions in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Hants/Burlington, 2004, p. 223-253.

POULTER 2007 – A. G. Poulter, *The Bulgarian-British research programme in the countryside and on the site of an early Byzantine fortress: the implications for the Lower Danube in the 5th to 6th centuries AD*, in: L. Vagalinski (ed.), *The Lower Danube in Antiquity (VI c. B.C.-VI c. AD). International Archaeological Conference, Bulgaria-Tutakan, 6.-7.10.2005*, Sofia, 2007, p. 361-384.

PREDA 1980 – C. Preda, *Callatis. Necropola romano-bizantină*, București, 1980.

RAȚIU & OPRIȘ 2014 – A. Rațiu & I. C. Opriș, *A Romano-Byzantine shield-boss from Capidava*, *Cercetări arheologice* 21 (2014), p. 425-440.

REPNIKOV 1906 – N. Repnikov, *Nekotorie mogil'niki oblasti krîmskih gotov*, *Izvestija imperatorskoi arheologičeskoj kommissii* 19 (1906), p. 1-80.

RISTOV 2015 – K. Ristov, *Gradishte Taor: late antique settlement and fortress*, *Folia archaeologica Balcanica* 3 (2015), p. 361-392.

SCHÖNERT-GEISS 1991 – E. Schönert-Geiss, *Die Fundmünzen*, in: G. von Bülow & D. Schieferdecker (eds.), *Iatrus-Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau*, vol. 4, Berlin, 1991, p. 213-240.

STOIANOVA-SERAFIMOVA 1963 – D. Stoianova-Serafimova, *Razkopki na krepostta pri s. Dolno Țerovo, Blagoevgradsko*, *Arheologija* 5 (1963), 4, p. 19-27.

STOIKOV 2001 – V. Stoikov, *Kăсноантиčni lampi ot Karasura (Predvaritelno săobštenie)*, in: I. Kharalambiev, K. Popkonstantinov & S. Iordanov (eds.), *Paleobalkanistika i starobălgaristika. Părvi esenni naționalni četeniiia "Profesor Ivan Gălăbov"*, Veliko Tărnovo, 2001, p. 503-513.

SUCEVEANU & ANGELESCU 1994 – A. Suceveanu & M. Angelescu, *Nouvelles données concernant Histria à l'époque romaine*, *Ktema* 19 (1994), p. 195-208.

TENČOVA 2011 – A. Tenčova, *Monetni nahodki ot raiona na grad Harmanli kato izvor na ikonomičeskiia život na regiona ot načaloto na VI do načaloto na VII vek*, in: I. Iordanov, R. Angelova, K. Konstantinov & T. Todorov, (eds.), *Naučni izsledvaniia v čest na profesor Ivan Karaiotov po slučai negovata 70-godišnina*, Šumen, 2011, p. 100-114.

THREPSIADIS 1971 – I. THREPSIADIS, *Anaskaphai kai tychaia euremata Attikes, Boiotias kai Euboias*, *Archaiologike ephemeris: ekdidomene tes archaiologikes hetaireias* 110 (1971), p. 8-38.

TORBATOV 2002 – S. Torbatov, *Monetnata žirkulačija v gradišteto kraj Odărți (310 g. pr. Hr.-610 g. sl. Hr., Veliko Tărnovo*, 2002.

UENZE 1992 – S. Uenze, *Die spätantiken Befestigungen von Sadovec. Ergebnisse der deutsch-bulgarisch-österreichischen Ausgrabungen 1934-1937*, München, 1992.

VEIMARN & AIBABIN 1993 – E. V. Veimarn & A. I. Aibabin, *Skalistinskii mogil'nik*, Kiev, 1993.

VÎLCU & NICOLAE 2010 – A. Vilcu & E. Nicolae, *Monede bizantine descoperite la Sucidava*, in: L. M. Voicu (ed.), *Arheologia mileniului I p. Chr. Cercetări actuale privind istoria și arheologia migrațiilor*, București, 2010, p. 285-321.

VLADIMIROVA-ALADJOVA 1998 – D. Vladimirova-Aladjova, *Numizmatični danni za krepostta Stana, Šumensko, prez rannovizantiiskata epoha*, *Trudove na katedrite Istoriia i Bogoslovie kăm Šumenskiia universitet "Episkop Konstantin Preslavski"* 2 (1998), p. 25-28.

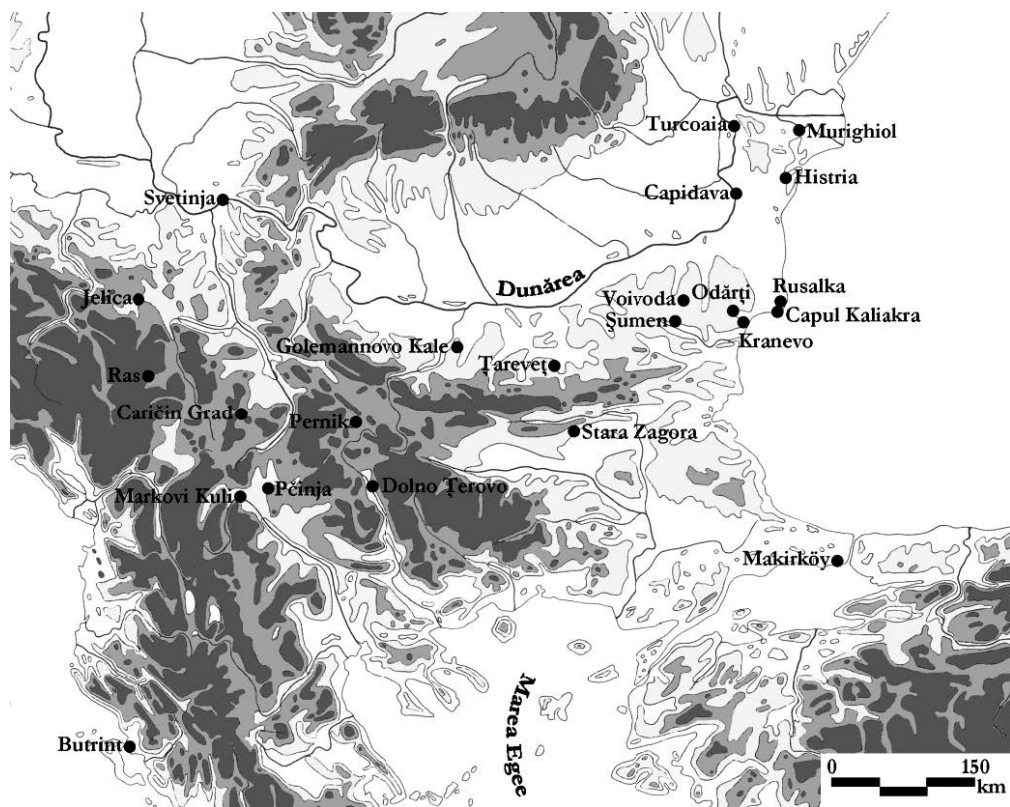


Fig. 1 - Principalele localități menționate în text.

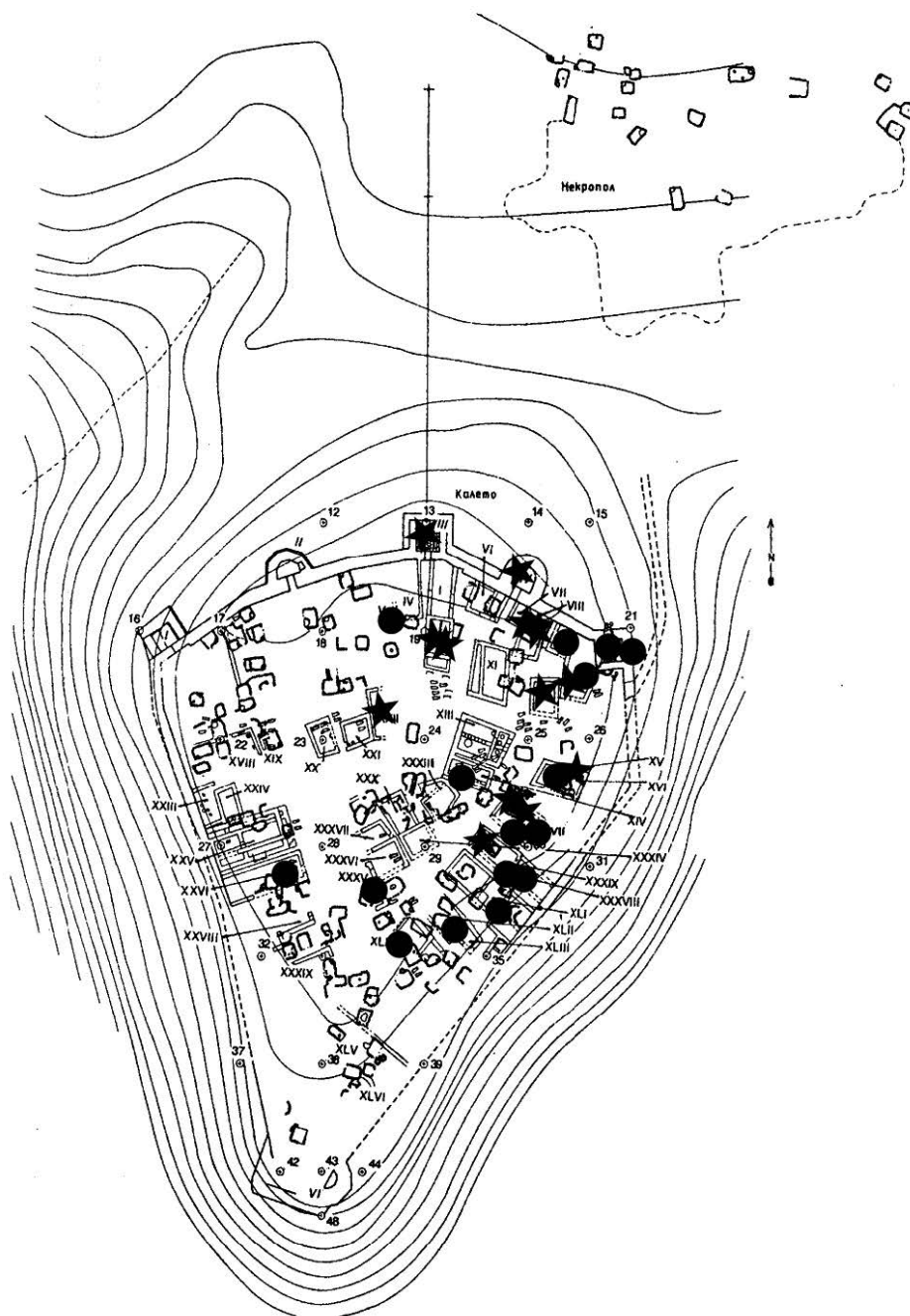


Fig. 2 - Răspândirea monedelor de bronz în interiorul castrului romano-bizantin de la Odărti. Cercurile simbolizează *folles*, stelele *hemifolles*. Planul și informația după TORBATOV 2002.